

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΠΟΛΗ-15703 ΖΩΓΡΑΦΟΥ
ΤΗΛ.: 2107277535-FAX: 2107277535

ΔΙΔΑΣΚΩΝ

ΓΙΩΡΓΟΣ Η. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ
Γραφείο 503

Τηλ. 2107277547

giliop@philosophy.uoa.gr

ΜΑΘΗΜΑ: ΦΣ103
ΣΩΚΡΑΤΙΚΕΣ ΣΧΟΛΕΣ-ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ: ΟΙ ΗΘΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ

Δευτέρα 23 Δεκεμβρίου 2019

Α. Στην αρχή των *Πολιτικών* ο Αριστοτέλης ξεκινά τη θεμελίωση του αδιαρέτως οντολογικού και αξιολογικού πρωτείου της πόλεως έναντι των ιδιαιτεροτήτων της ανθρώπινης ατομικότητας και κάθε άλλης ατελέστερης, γι' αυτό και υποδεέστερης, μορφής συμβίωσης με ένα σύνθετο επιχείρημα που αποτελεί συνένωση θεμελιωδών πτυχών της μεθόδου και του στοχασμού του:

Ἐπειδὴ πᾶσαν πόλιν ὀρῶμεν κοινωνίαν τινὰ οὖσαν καὶ πᾶσαν κοινωνίαν ἀγαθοῦ τινος ἔνεκεν συνεστηκυῖαν (τοῦ γὰρ εἶναι δοκοῦντος ἀγαθοῦ χάριν πάντα πράττουσι πάντες), δῆλον ὡς πᾶσαι μὲν ἀγαθοῦ τινος στοχάζονται, μάλιστα δὲ καὶ τοῦ κυριωτάτου πάντων ἢ πασῶν κυριωτάτη καὶ πάσας περιέχουσα τὰς ἄλλας. αὕτη δ' ἐστὶν ἡ καλουμένη πόλις καὶ ἡ κοινωνία ἢ πολιτικὴ (*Πολ.* Α 1, 1252 a 1-7).

Στον κορμό τού επιχειρήματος βρίσκεται ο ακόλουθος παραγωγικός συλλογισμός:

Κάθε *κοινωνία* έχει συγκροτηθεί χάριν κάποιου αγαθού

Η πόλις είναι κοινωνία

Η πόλις έχει συγκροτηθεί χάριν κάποιου αγαθού.

Ο προσδιορισμός της πόλεως, συνώνυμο της οποίας είναι η *πολιτική κοινωνία*, με τη φράση ἢ πασῶν κυριωτάτη καὶ πάσας περιέχουσα τὰς ἄλλας μάς παραπέμπει στην εξής λανθάνουσα προκείμενη: όσο μεγαλύτερη ἢ σημαντικότερη είναι μια *κοινωνία*, τόσο μεγαλύτερο σε σημασία είναι και το αγαθό χάριν του οποίου έχει συγκροτηθεί. Η προκείμενη αυτή, θεμελιώδης θέση του φιλοσόφου, σε συνδυασμό με το ενδιαμέσο συμπέρασμα του παραγωγικού συλλογισμού, οδηγεί στην κατάληξη του επιχειρήματος: το αγαθό χάριν του οποίου έχει συγκροτηθεί και το οποίο επιδιώκει η πόλις είναι το ανώτατο όλων των άλλων. Τούτο σημαίνει ότι η ευδαιμονία της πόλεως είναι ανώτερη τόσο έναντι των αγαθών που συγκροτούν και συνέχουν τις άλλες *κοινωνίες*, όσο και έναντι των αγαθών που διέπουν και εμπνέουν τις επιμέρους ανθρώπινες πράξεις, οι οποίες οδηγούν μεν στη συγκρότηση κάθε κοινωνικής οντότητας, δεν μπορούν όμως να εκδηλωθούν ουσιαστικά και να ευοδωθούν έξω από τη θεσμοποιημένη κοινωνική συμβίωση.

Η αφηρητική προκείμενη του παραγωγικού συλλογισμού, όπως και η θέση ότι όλοι οι άνθρωποι πράττουν χάριν αυτού που τους φαίνεται αγαθό (καλό, σωστό και ωφέλιμο – ει δυνατόν συνδυάζοντας κάθε θετική ιδιότητα) μάς δείχνει μιαν άλλη βασική συνιστώσα του αριστοτελικού στοχασμού, η οποία συμπληρώνει, εμπλουτίζει και νοηματοδοτεί την ορθολογικότητα της επιχειρηματολογίας του (μιας επιχειρηματολογίας που, ας μη λησμονούμε, προέρχεται από τον θεμελιωτή και ταυτόχρονα κορυφαίο θεράποντα της αναλυτικής μεθόδου στη φιλοσοφία). Βλέπουμε λοιπόν στην προκείμενη ενότητα ότι ο Σταγειρίτης πέρα από την ορθολογικότητά του διακρίνεται και από την ικανότητά του να αξιοποιεί καίρια τα δεδομένα της εμπειρικής παρατήρησης, είτε πρόκειται για τα δεδομένα της μελέτης των πολιτευμάτων (ας θυμηθούμε τις 158 μελέτες πολιτειών που συνέγραψε), είτε για τις βασικές επιστημάνσεις που προκύπτουν από τη συστηματική μελέτη της ανθρώπινης ψυχοσύνθεσης και συμπεριφοράς (υπενθυμίζουμε ότι το αριστοτελικό

έργο *Περὶ Ψυχῆς* βρίσκεται πολύ κοντά στη σύγχρονη ψυχολογία ως αυτόνομη επιστήμη και ουσιαστικά την προετοιμάζει).

Η στήριξη της ανασύνθεσης του πολιτικού (*des Politischen*) στην εμπειρία, την παρατήρηση και τη γενίκευσή της, συνδυάζεται με τον (εν μέρει) *γενετικό* χαρακτήρα της αριστοτελικής μεθόδου: ο Σταγειρίτης, με άλλα λόγια, ανασυνθέτει την παρελθούσα εξέλιξη του όντος, των θεσμών της ανθρώπινης συμβίωσης εν προκειμένω, όχι ιστορικά-περιγραφικά, αλλά προβαίνοντας σε μια εννοιακή αποτύπωση των θεμελιωδών φάσεων και χαρακτηριστικών της εξέλιξης στο σύνολό τους: Ἡ δ' ἐκ πλειόνων κωμῶν κοινωνία τέλειος πόλις, ἤδη πάσης ἔχουσα πέρας τῆς αὐταρκειᾶς ὡς ἔπος εἰπεῖν, γινομένη μὲν τοῦ ζῆν ἔνεκεν, οὐσα δὲ τοῦ εὖ ζῆν. Διὸ πᾶσα πόλις φύσει ἔστιν, εἴπερ καὶ αἱ πρῶται κοινωνία (Πολ. Α 2, 1252 b 27-30).

Από την άλλη, η αριστοτελική μέθοδος εκτός από γενετική είναι και *τελεολογική*: τέλος γὰρ αὕτη [ἡ πόλις] ἐκείνων, ἢ δὲ φύσις τέλος ἐστίν· οἶον γὰρ ἕκαστόν ἐστι τῆς γενέσεως τελεσθείσης, ταύτην φαμὲν τὴν φύσιν εἶναι ἕκαστου, ὥσπερ ἀνθρώπου ἵππου οἰκίας. ἔτι τὸ οὐ ἔνεκα καὶ τὸ τέλος βέλτιστον· ἢ δ' αὐτάρκεια καὶ τέλος καὶ βέλτιστον (Πολ. Α 2, 1252 b 31-1253 a 1). Η *φύσις* εμπεριέχεται τόσο στην αφετηρία μιας εξέλιξης ως η δύναμη που την καθιστά δυνατή (ἀρχὴ κινήσεως), όσο και στην κατάληξή της, στην οποία πλέον καθίσταται ἐκδηλὴ η μορφή (*εἶδος*) που ἦταν ατελής όσο δεν εἶχε πραγματωθεῖ το *τέλος* και δεν εἶχε επιτευχθεῖ η σκοπιμότητα (το οὐ ἔνεκα) της ὅλης διαδικασίας. Εδώ δίνεται ἔμφαση στις δύο ἀπὸ τις τέσσερις θεμελιώδεις αιτίες της αριστοτελικῆς οντολογίας (μορφικό και τελικό αίτιο, *causa formalis* και *causa finalis*).

Στη βάση ὅλων των παραπάνω θεμελιώνεται τελικά η *πολιτικὴ φύση* του ἀνθρώπου και ο *φυσικός χαρακτήρας* της πόλεως ως θεσμοποιημένης και τείνουσας προς την ολοκλήρωση μορφῆς συμβίωσης των ἀνθρώπων, σε συνδυασμό με την εκτίμηση ὅτι η ἀρνηση αὐτῆς της θέσης καταλήγει στο ἀδύνατο, στην ἀδυναμία ἐξήγησης σε θεωρητικό ἐπίπεδο και στην ἀνομία σε πρακτικό: Ἐκ τούτων οὖν φανερόν ὅτι τῶν φύσει ἢ πόλις ἐστὶ, καὶ ὅτι ὁ ἀνθρώπος φύσει πολιτικὸν ζῶον, καὶ ὁ ἄπολις διὰ φύσιν καὶ οὐ διὰ τύχην ἦτοι φαῦλός ἐστιν, ἢ κρείττων ἢ ἀνθρώπος· ὥσπερ καὶ ὁ ὑφ' Ὀμήρου λαιδορηθεὶς «ἀφρήτωρ ἀθέμιστος ἀνέστιος»: ἅμα γὰρ φύσει τοιοῦτος καὶ πολέμου ἐπιθυμητής, ἅτε περ ἄζυξ ὦν ὥσπερ ἐν πεττοῖς (Πολ. Α 2, 1253 a 1-7). Ὅπως μας λέει παρακάτω ο φιλόσοφος, η ἔλλειψη (ολοκληρωμένης και σε βάθος χρόνου) αὐτάρκειας (εἰ γὰρ μὴ αὐτάρκης ἕκαστος) χαρακτηρίζει ὄχι μόνο τον κάθε ἐπιμέρους ἀνθρώπο – ἰδίως στον βαθμό που αὐτός ἐπιχειρεῖ να αὐτονομηθεῖ στη δράση του υπονομεύοντας τελικά την ιδιότητά του ως πολίτη – ἀλλά και κάθε ἄλλη *κοινωνία* πλην της πολιτικῆς.

Η τελεολογική θεμελίωση της πόλεως συμβαδίζει και με μια τελεολογική θεώρηση του ἀνθρώπινου λόγου. Και τούτο διότι η μετάδοση μηνυμάτων αποκλειστικά και μόνο σχετικά με τη δυσἀρέσκεια και την ευχαρίστηση (λυπηροῦ καὶ ἠδέος) εἶναι χαρακτηριστικό και του ἀνθρώπου στην πρῶτη φάση της ἀνάπτυξής του, ἐνόσω ἀκόμη δεν ἔχει φτάσει στην οἰκείαν φύσιν του, στη μορφή ἀνάπτυξης που προσιδιάζει στην οὐσία, στην ἐντελέχειά του. Ὅμως ο τελειοποιημένος, ο ολοκληρωμένος ἀνθρώπος δεν νοεῖται ως τέτοιος χωρὶς την ἀντίληψη και την ἀντίστοιχη «ἐπικοινωνήση» ἰδεῶν που ἐπικεντρώνονται στα ἐννοιολογικά δίπολα του συμφέροντος και του βλαβερού, του ἀγαθοῦ (ἢ του καλοῦ) και του κακοῦ, καθῶς και του δικαίου και του ἀδίκου. Η τελεολογική θεώρηση της πόλεως προϋποθέτει, ἐπίσης, τη θεώρησή της ως συνεκτικῆς, οργανικῆς ἐνότητας. Εδώ ο Σταγειρίτης ἐστιάζει στην ἐννοια του *όλου*: το ὅλον ως μὴ μὴ μορφή της θεσμοποιημένης ἀνθρώπινης συμβίωσης διαλύεται (ἀναιρεομένου γὰρ τοῦ ὅλου) ὅταν τα συστατικά του μέρη διάκεινται ἐχθρικά μεταξύ τους και ἐμπλέκονται σε καταστροφικούς ἀνταγωνισμούς. Στο σημεῖο αὐτὸ ο Ἀριστοτέλης παρεμβαίνει ἔμμεσα ἀλλά καίρια στο διαρκές και πολύμορφο πρόβλημα της ἐμπρακτικῆς διασφάλισης της ἐνότητας των ἀρχαιοελληνικῶν πόλεων. Βλέπουμε, ἐπίσης, ὅτι προκειμένου να γίνει λόγος για την ἐνότητα του ὅλου ως πραγματικὴ προϋπόθεση της αὐθυπαρξίας των μερῶν δίνεται ἔμφαση στην πράξη, το ἔργον (πάντα δὲ τῶ ἔργω ὤριστα καὶ τῇ δυνάμει). Επομένως, προκύπτει σε τελευταία ἀνάλυση μια δυναμικὴ-τελεολογικὴ ἀντίληψη των φορέων της ἀνθρώπινης πράξης

και κοινωνικότητας και του πλέγματος των μεταξύ τους σχέσεων, κάτι που εφαρμόζεται συγκεκριμένα τόσο στον ορισμό τού πολίτη όσο και στη συγκεκριμένη σύλληψη και αξιολόγηση των πολιτευμάτων.

Κεντρική έννοια που συνέχει όλες τις συγκεκριμένες αναλύσεις των πολιτικών ζητημάτων είναι η έννοια της δικαιοσύνης, τα είδη της οποίας (διορθωτική, αριθμητική, γεωμετρική, ανταποδοτική) εκτίθενται στο 5^ο βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων*, σε συνάρτηση με τα ζητήματα διαχείρισης και διανομής οικονομικών πόρων. Στο Α2 των *Πολιτικών* ο φιλόσοφος αναδεικνύει τη δικαιοσύνη ως έννοια συνυφασμένη με την εκδίπλωση και τελείωση της ανθρώπινης φύσης· η έμπρακτη υιοθέτηση των επιταγών του νόμου και της δικαιοσύνης στον ανθρώπινο βίο είναι καθοριστική για την τελείωση του ανθρώπου και ως εκ τούτου αποτελεί ουσιώδη συνιστώσα της φυσικής υπόστασής του: ή δὲ δικαιοσύνη πολιτικόν· ή γὰρ δίκη πολιτικῆς κοινωνίας τάξις ἐστίν, ή δὲ δικαιοσύνη τοῦ δικαίου κρίσις (*Πολ.* Α 2, 1253 a 37-39).

Παράλληλα υπογραμμίζεται ο δραματικός έως και τραγικός χαρακτήρα της έλλειψής της (χωρισθείς νόμου καὶ δίκης), ενώ πίσω από διατυπώσεις του φιλοσόφου όπως χαλεπωτάτη γὰρ ἀδικία ἔχουσα ὄπλα (πρβλ. *Πολ.* Α 2, 1253 a 32-34) μπορεί κανείς να αναγνωρίσει έναν ρεαλιστικό και διεισδυτικό σχολιασμό της ιστορίας των εμφύλιων συγκρούσεων που συντάραξαν εις βάθος και κατ' εξακολούθηση τις αρχαιοελληνικές πόλεις. Ο ρεαλιστικός χαρακτήρας της ανάλυσης του Αριστοτέλη καταδεικνύεται και κατά τη διαπίστωση της δύναμης των ανθρώπινων φυσικών ενστίκτων, κάτι που είναι βέβαια έκδηλο στους *ακόλαστους* ανθρώπους, εκείνους που δεν διαθέτουν τις αναστολές που απορρέουν από τη λογικότητα και την ηθική συγκρότησή τους, αλλά θα λέγαμε ότι αποτελεί κίνδυνο για όλους: ὁ δὲ ἄνθρωπος ὄπλα ἔχων φύεται φρονήσει καὶ ἀρετῇ, οἷς ἐπὶ τὰναντία ἔστι χρῆσθαι μάλιστα. διὸ ἀνοσιώτατον καὶ ἀγριώτατον ἄνευ ἀρετῆς, καὶ πρὸς ἀφροδίσι καὶ ἐδωδῆν χειρίστον (*Πολ.* Α 2, 1253 a 32-37).

Είναι σε κάθε περίπτωση αξιοσημείωτο ότι παρά τα φαινόμενα κρίσεων η πόλις αναδεικνύεται από την κλασική αττική φιλοσοφία ως το κορυφαίο μόρφωμα της ανθρώπινης θεσμικά οργανωμένης συμβίωσης, ενώ οι μορφές δεσποτείας, οι οποίες έμελλε να βρεθούν στο ιστορικό προσκήνιο από τον Αλέξανδρο και μετέπειτα, τοποθετούνται σε *πρωιμότερο* στάδιο της γενετικής εξέλιξης του πολιτισμού και των θεσμών.

Β. Η συνθετότητα της μεθοδικής του προσέγγισης επιτρέπει καθοριστικά στον Αριστοτέλη να μελετήσει τα ζητήματα της πολιτικής πολύπλευρα και σε βάθος. Ήδη στα εναρκτήρια εδάφια των *Πολιτικών* καθιστά σαφές ότι η γενετική-τελεολογική του μέθοδος είναι συνυφασμένη με την αναλυτική θεώρηση κάθε επιμέρους συστατικού στοιχείου του πολιτικού όλου: ὥσπερ γὰρ ἐν τοῖς ἄλλοις τὸ σύνθετον μέχρι τῶν ἀσυνθέτων ἀνάγκη διαίρειν (ταῦτα γὰρ ἐλάχιστα μόρια τοῦ παντός), οὕτω καὶ πόλιν ἐξ ὧν σύγκειται σκοποῦντες ὀψόμεθα καὶ περὶ τούτων μᾶλλον, τί τε διαφέρουσιν ἀλλήλων καὶ εἴ τι τεχνικὸν ἐνδέχεται λαβεῖν περὶ ἕκαστον τῶν ῥηθέντων (*Πολ.* Α 1, 1252 a 18-23).

Με αυτή τη μεθοδολογική αφετηρία στρέφεται στο βιβλίο Α των *Πολιτικών* από το 3^ο κεφ. και εξής στο ευρύ και σημαντικό πεδίο της *οικονομίας* (πρωτίστως: διαχείριση των υποθέσεων του οίκου ως στοιχειώδους μονάδας παραγωγής αγαθών και ανάπτυξης της κοινωνικότητας, κατ' επέκταση επίσης: οικονομία με τη σημερινή έννοια). Οι αναλύσεις αυτές περιλαμβάνουν και την «κοινωνιολογική» θεώρηση του θεσμού της δουλείας, ο οποίος δικαιολογείται με το (σαφώς προβληματικό) σκεπτικό ότι υπάρχουν δούλοι εκ φύσεως, κάτι που αργότερα, στη νεότερη εποχή, συνέβαλε στην κακή φήμη του φιλοσόφου.

Εκκινώντας, επίσης, από τον στόχο της μελέτης του συνόλου των πολιτικών θεσμών επικεντρωνόμενος στα απλούστερα συστατικά τους στοιχεία, ο Αριστοτέλης αναπτύσσει στα βιβλία Γ και Δ τον ορισμό του πολίτη και καταλήγει να περιλάβει σ' αυτόν όλες τις δραστηριότητες που: α. ήσαν κοινές σε όλες τις μορφές πολιτευμάτων, β. χαρακτήριζαν τους πολίτες ως πολίτες, χωρίς να δίνεται σημασία στο εάν τις μοιράζονταν και με τους άλλους κατοίκους των εδαφών της πόλης ή αυτούς με τους οποίους η πόλη συναλλασσόταν: ὁ δὲ πολίτης οὐ τῶ οἰκεῖν που πολίτης ἐστίν (καὶ γὰρ μέτοικοι καὶ δούλοι κοινωνοῦσι τῆς οἰκήσεως), οὐδ' οἱ τῶν δικαίων μετέχοντες οὕτως ὥστε καὶ δίκην ὑπέχειν καὶ δικάζεσθαι (τοῦτο γὰρ ὑπάρχει καὶ τοῖς ἀπὸ συμβόλων κοινωνοῦσιν (...)) πολίτης δ' ἀπλῶς οὐδενὶ τῶν ἄλλων ὀρίζεται μᾶλλον ἢ τῶ μετέχειν κρίσεως καὶ ἀρχῆς (*Πολ.* Γ 1, 1275 a 7-11, 22-23). Εδώ ο φιλόσοφος ακολουθεί μια τρόπον τινα διαλεκτική διαδικασία, εξαγωγής του θετικού μέσω του αποκλεισμού του αρνητικού, υπενθυμίζοντας ή προαναγγέλλοντας το σπινοζικό: (omnis) determinatio negatio est.